

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ԱԹՈՌՈՅՆ ԷԶՄԱՅԻՆ ԴԱՌՆԱԼ *

(Էջմիածնի հազարվեցհարիւրամեակի առթիւ)

16. Ազգային ընդհանուր ըմբռնման համեմատ, տեղափոխութեան գործին մէջ դեր մը ունի Ս. Լուսաւորչի Աջը, որով կը նուիրագործուի սուրբ միւռոնը, և ուստի կը բաշխեն կաթողիկոսներ իրենց կոնդակներով աստուածային օրհնութիւնը, և որ հայրապետական աթոռին և իշխանութեան նիւթական նըշանը համարուած է, այնպէս որ գրեթէ հնար չէ գաղափարել ճշմարիտ հայ հայրապետութիւն մը առանց ճշմարիտ Աջին: Աստի ծագած է որ Լուսաւորչի Աջը յատուկ պատմութիւն մը ունեցած է մեր եկեղեցական պատմութեան մէջ: Գիւտի նըշխարաց թւականէն Լուսաւորչի Աջը բաժնուելով միւս մասունքներէն, կը լինի հայրապետանոցի մեծ սրբութիւններէն մէկ, և ներսէս Շինողի ժամանակէն առաւել ևս կը փառաւորուի, երբ մնացեալ նշխարներն և զլուխը կը զետեղուին Զուարթնոց եկեղեցին, և այնուհետեւ Ս. Աջն անբաժան ընկեր կը լինի կաթողիկոսներուն պանդխտութեան և անոնց հետ թափառելով՝ Հռոմկլայ կը հասնի, Ստեփանոս Հռոմկլայեցւոյն հետ գերի կ'երթայ Եգիպտոս, և Հեթումի ձեռքով գերութենէ կ'ազատուի, ըստ պատմութեան Սմբատայ, և այնուհետեւ յանկարծ կ'անհետանայ Վանկաղւոյն մահուանէն կամ Մուսաբէգեանցի ընտրութենէն յետոյ, ինչպէս որ գրուած կը գտնենք յիշատակարաններու մէջ: Նոյն յիշատակարաններու համեմատ Վիրապեցւոյն ընտրութեան օրինաւորութիւնն ալ Ս. Աջով

*) Ցեա «Մուրճ», № 7.

հաստատուած է: Մէկը կը գրէ. «ԶԱՂ սրբոյն Գրիգորի Լուսա-
ւորչին գողացան ի Սսոյ, և բերեալ եղին յիւր սեպհական ա-
թոռին, և այս ի խնամոցն Աստուծոյ» (Փիրղ., 129): Ուրիշ մը
կը գրէ. «Սուրբ Լուսաւորչի Աջն կորեալ էր ի Սսոյ, և ել համ-
բաւ ի Վաղարշապատ, վասնորոյ ժողովեցան վարդապետք, ե-
պիսկոպոսք, քահանայք, եօթնհարիւր անձն, և հաստատեցին
զաթոռն յէջմիածին» (Փիրղ., 133): Յիշատակարաններու գրածը,
զոր կը պատմէ ևս Առաքել Դաւրիժեցի, (տե՛ս Դաւրիժեցիի
պատմութիւնը, երես 336), մինչև այսօր կենդանի կը մնայ ազ-
գային աւանդութեան մէջ: Սակայն դիտելի է, որ Մեծօրհեցին՝
աթոռին տեղափոխութեան պատմիչը Աջին կորսուելուն և
գտնուելուն պարագայն բնաւ չը յիշեր, և միայն տեղ մը անցո-
ղակի կերպով կը գրէ. «ՅԱՂ Լուսաւորչին երդնուին, որ ոչ
զԼուսաւորչին ճանաչէին և ոչ զԱՂ Լուսաւորչին գիտէին»
(Կոստ., 58), և այսչափն ալ բաւական է Վերապեցւոյն ընտրու-
թեան ատեն Աջին էջմիածին լինելը հաստատելու: Մեծօրհե-
ցիին մանրամասնեալ պատմութիւն չ'ընելը թերևս յորդորած է
Սիմոն կաթողիկոսը կարծել թէ Լուսաւորչի Աջը Հռոմկլայի գե-
րութենէն յետոյ (1293-ին) այլևս հայոց ձեռքը չը հասաւ, մին-
չև Ջահան-շահի ձեռքով (1461-ին) տրուեցաւ Զաքարիա կաթո-
ղիկոսին (Ջամբու, 8): Այլ ոչ միայն յիշատակարաններ և ազ-
գային աւանդութիւն (Դաւր., 320), այլ և Սմբատայ պատմու-
թիւնը կ'ընդունեն Աջին գերեղարձը գերութիւն քիչ յետոյ (տե՛ս
Սմբատայ պատմութիւնը, երես 126), և Սիմոն կաթողիկոսի
պատմութիւնը երբէք իրեն հաստատութեան փաստ մը չ'ունի:

17. Կիրակոս Վերապեցի հազիւ երկու տարի խաղաղ
պաշտօնավարութիւն ունեցաւ, և այդ միջոցին իբրև խղճամիտ
վարիչ մը, լոկ ուղղութեան և բարեկարգութեան հոգւով շար-
ժուած, օգտակար գործունէութիւն ալ ունեցաւ, խաթարեալ
հայրապետանոցին պայծառութեան և խանգարեալ օրէնքներու
վերահաստատութեան աշխատելով: Նորոգեց էջմիածնի կաթո-
ղիկէն և Հռիփսիմեանց և Գայիանեանց տաճարները, գաւառնե-
րու մէջ ամեն կողմ վանքերու և եկեղեցիներու նորոգութիւն-
ները քաջալերեց, բարեկարգութեան նախանձախնդիր լինելով՝
հայրապետադիր կանոնները գործադրութեան վերափոխեց և
ժողովուրդին բարեպաշտութիւնը գրգռեց սուրբ աթոռին նը-
պաստելու արտաքին միջոցներով, և ռաստուածապաշտ աղգա
Հայկազեան, Արարատ և կողմն Վասպուրական՝ մարմնաւոր պի-
տոյիւք, անասնօք և չորքոտանօք լցին զսուրբ աթոռն» (Կոստ.,
75): Կիրակոս անապատէ Հայոց հայրապետութեան կոչուած կը
նմանի ըստ իմիք Կեղեատինոս Մուրթոնի որ դար մը առաջ

ճգնաւորական առանձնութենէ Հոռովայ հայրապետութեան կոչուած էր. այլ անկէ շատ դերազանց եղաւ պաշտօնավարութեան մէջ, որովհետև իբրև փորձառու անձ մը սկսաւ բարձրացընել իրեն յանձնուած իշխանութիւնը, մինչ Մուրրօն ըլլորովին ապրիկար գտնուած էր վարչական գործերու մէջ: Կիրակոսին խորհրդասուռ և գործակից էին իւր հին ծանօթ և ընկեր Վասպուրականցի վարդապետները, որք ազդեցիկ խումբ մը կազմած էին Էջմիածնի մէջ Թովմա Մեծոփեցիի գլխաւորութեամբ, և այս եղաւ հաւանօրէն պատճառը կամ գոնէ պատճառներէն մին, որ հակառակ կուսակցութիւն մը կազմուեցաւ Սիւնեցի վարդապետներէն բաղկացեալ:

18. Նոր կուսակցութեան գլուխ կանգնեցաւ Մարկոս եպիսկոպոս Վրաց, աշակերտ Հերմոնեցի Յովհաննէսի, որ ընտրութեան ժամանակին բացակայ էր գտնուած, և կարծես այս պատճառով եղելութեանց հակառակելու իրաւունք կը ստանար: Իրեն առաջին համախոհներն եղան Աստուածատուր վարդապետ Սաղմոսավանցի, Գաբրիէլ եպիսկոպոս Յովհաննավանեցի և Համազասպ եպիսկոպոս Սրնանայ, իսկ անոնց ձեռքի տակէն շարժողն էր Գրիգոր եպիսկոպոս Արտազու, մին անոնցմէ որ ընտրողական ժողովին ժամանակ գլխաւոր գործիչ և կաթողիկոսութեան թեկնածու էին: Այս թիւէն էր նաև Զաքարիա եպիսկոպոս, Հաւուցթառայ եպիսկոպոսներուն երիցագոյնը և Կիրակոսի ձեռնադրողը, որ և սա կաթողիկոսանալու ակնկալութեան մէջ յուսախաբ մնացած էր: Սոքա յաջողեցան իրենց կողմը ձգել ևս Տաթևու Շմաւոն եպիսկոպոսը, և վերջապէս կրցան շահել և Հերմոնավանից պառջնորդ կողմիկ Յովհաննէս վարդապետը որ արդէն ծերացած էր, և ականջները խլացած (Կոստ., 78): Ասոնց ամենուն նախանձին մեծ շարժառիթը Վասպուրականցոց զօրանալն էր, ինչպէս կ'ակնարկէ և Մեծոփեցին. «Դարձեալ ատելութիւն ունէր ընդ կողմանս Վասպուրականի» (Կոստ., 76): Միանգամայն կը յիշէին անոնք, որ եթէ Արտազեցին կամ Հաւուցթառեցին չէին յաջողած կաթողիկոս ընտրուելի, պատճառն այն էր, «որ ի նոյն օր ձեռնադրութեանն (կաթողիկոսական ընտրութեան) վարդապետն այն (Թովմա Մեծոփեցին) և Զաքարիան (Աղթամարայ կաթողիկոսն) ոչ կամեցան (նմա) լինել կաթողիկոս վասն ատելութեանն, որ առ նա ունէին» (Կոստ., 78): Միով բանիւ յայտնի կը լինի ինչ որ կանխաւ յիշեցուցինք, որ ոչ թէ իրօք կաթողիկոսութեան հետամուտ մէկը չը կայր Վաղարշապատու ժողովին մէջ, այլ բուն հետամուտները պարտաւորուեցան քաշուել, և բացէն անձ մը ընտրուեցաւ ի սէր խաղաղութեան, և այս եղաւ մանաւանդ

Վասպուրականցոյ կամ Աղթամարցոյ ազդեցութեամբ, զի երբ անհնար եղաւ Զաքարիա կաթողիկոսը փոխադրել Էջմիածին, գոհացան Աղթամարեան՝ բայց և Արարատցոյ ծանօթ և կիրքերէ հեռու անձ մը կաթողիկոս ընտրել, Մեծփեցին՝ որ ժողովի գալուն Երևան չը մտած Ակոռի հանդիպած լինելը կը յիշէ (Կոստ., 66), Վերապեցւոյն հետ կանուխէն յարաբերութեան մը տած լինելը կը մատնէ անուղղակի:

19. Վերոյիշեալ միաբանեալներ, որոց վրայ աւելցան յետոյ Ստեփանոս վարդապետ Նղբգիցեաց և Անտոն եպիսկոպոս Խոր վիրապի, եայլ ճանուղղայ եպիսկոպոսը և քահանայք աւելի քան զերեսուն և դժառասուն հոգի» (Կոստ., 19), համախումբ եկան Էջմիածին գլխաւորութեամբ Հերմոնեցի Յովհաննէս վարդապետի, ժողով ալ կազմեցին և որոշեցին Կիրակոսը մերժել աթոռէն և նորա տեղ կաթողիկոս ընել Արտազու Գրիգոր եպիսկոպոսը Կիրակոսի անձին դէմ ամբաստանութիւն մը չունէին, ճգնութեամբ Լուսաւորչին հանգոյն է» կ'ըսէին, միայն թէ ծննդեամբ Աղթամարայ հպատակութենէն է, եւր ի բազում ժամանակաց հետէ բանադրեալք են», և թէ կաթողիկոսէ մը եպիսկոպոս ձեռնադրուած չէ, որ յետոյ եպիսկոպոսներէ կա- կաթողիկոս ձեռնադրուի: Այս պատճառներով անվաւեր կը համարէին Կիրակոսի եպիսկոպոսութիւնն ալ, կաթողիկոսութիւնն ալ, աւելի առաջ երթալով՝ քահանայութիւնն ալ ու մկրտութիւնն ալ: Յայտնի է թէ որչափ անհիմն էին այս կարկատուն պատճառները: Աղթամարի բանադրանքը վերցած էր Անաւարդեցւոյն ժամանակ, և յատկապէս Արճէշի բանադրանքը վերցած էր Տաթևացւոյն ժամանակ, և ինքն Կիրակոս 32 տարի առաջ Աղթամարի սահմաններէն հեռանալով Արարատի հպատակութեան ներքև կ'ապրէր: Իսկ եպիսկոպոսական ձեռնադրութեան կաթողիկոսէ տրուելը լոկ սովորութիւն մըն էր ազգիս մէջ, մինչ ըստ նիկիական կանոնաց ճերմե եպիսկոպոսը եպիսկոպոս ձեռնադրեն», և նոյնիսկ Հայոց մէջ շատեր եղան որ լոկ քահանայ կամ վարդապետ և մինչև իսկ լոկ աշխարհական լինելով կաթողիկոս ընտրուեցան և եպիսկոպոսներէ ստանալով պէտք եղած ձեռնադրութիւնները կաթողիկոսութիւն վարեցին օրինաւորապէս Մեծփեցին կ'ուզէ պատճառաբանելով ցրել մեղադրանքները (Կոստ., 77), սակայն իզուր էին պատճառաբանութիւնք, ուր կիրքեր էին իշխող և թելադրող:

20. Միաբանեալներ կ'ուզէին բռնութեամբ իսկ գործադրել իրենց կամքը, սակայն Կիրակոս առաջին չօրհնող լսելուն հայրապետանոցը թողուց և մասնաւոր տուն մը պահուրտեցաւ: Հակառակորդներ Երևան գացին որ Եղուր բէգէ իրենց որոշ-

ման հաստատութիւնը ընդունեն, սակայն Եաղուբ բէգ պատասխանեց թէ նոյն իսկ Յովհաննէս Հերմոնեցին և Զաքարիա Հաւուցթառեցին էին որ ձեռնադրութիւնները տուած և ըրածնուն հաստատութիւնը իրմէ ուզած էին, Հակառակորդներ նոր բաղբաղոցներ կը կրկնէին, երբ Մեծօփեցիին ազգականներէն Մերուն անուն երիտասարդ մը գոչեց համարձակ, թէ հակառակորդները բացարձակապէս կը ստեն, Ստեփանոս վարդապետ «եհար զբերան մանկանն և լցու արեամբ»։ իսկ Եաղուբ բէգ առենքը մէկէն դուրս հանել տուաւ Առաջին ձախողութենէն չը կասեցան Կիրակոսի հակառակորդները, և Զաքարիա Հաւուցթառեցին կաշառքով շահեցաւ Եաղուբ բէգը և ուզած հաստատութիւնը ստացաւ, Հակառակորդներ յաղթութեամբ էջմիածին դարձան և մեծահանդէս պատարագի մէջ օծեցին Գրիգոր Արտաղեսցին (1443-ին), իսկ կաշառքի փեսայը հանեցին Վասպուրականցի վարդապետներէն, զրպարտութեամբ և մատնութեամբ տուգանքի ենթարկելով անոնց զլիաւորները, Կիրակոս Ռշտունիէն 13000 և Սարգիս Սալնապատցիէն 6000 դահեկան առին։ Զենք կրնար ստուգել թէ ինքն Թովմա Մեծօփեցին ալ տուգանքի ենթարկուեցաւ (Փիրղ., 130), միայն թէ տարի մը ևս դեգերեցաւ Թովմա էջմիածնի կողմերը՝ յուսալով և աշխատելով որ հնար լինի առաջին դիրքը վերահաստատել, բայց տեսնելով որ Գրիգորի դիրքը կ'ամրանայ Արարատոցոց և Սիւնեցւոց օգնութեամբ, և թէ յոյս չը կայ Կիրակոսի և Վասպուրականցոց զօրանալուն, թողուց էջմիածինը և դարձաւ իւր Մեծօփայ վանքը վարելով Արճէշի առաջնորդութիւնը, ուր և վախճանուեցաւ չորս տարի յետոյ (1448-ին)։

21. Իսկ Կիրակոս ժամանակ մը թաղուստի տան մէջ մընալէ յետոյ հաւանութեամբ նորընտիր կաթողիկոսին ազատութիւն ստացաւ ապրել ինչպէս և ուզէ, և առանձնացաւ վանք մը, որոյ անունը յիշուած չէ, այլ անշուշտ Վաղարշապատի մօտ վանքերէն մէկը եղած է։ Կիրակոս որ իր ճգնազգեաց և անապատաստուն կեանքին բերմամբ հայրապետական աթոռին և ծանրութեան սիրող չէր կրնար ըլլալ, սիրով և յօժարութեամբ թողուց պաշտօնը նորընտիր Գրիգորին, իսկ սա, որ բաւական ճարտար մի անձ էր, թողուց Կիրակոսի բոլոր կաթողիկոսական պատիւները և նոյն իսկ կաթողիկոսի անունը, և իբր հայրապատիւ ձերունի կը մեծարէր և անուանական կաթողիկոսի ձին ալ չէր զլանար։ Զայդ կը գուշակենք զանազան յիշատակարաններէն, յորս Կիրակոս իբր բացարձակապէս կաթողիկոս կը յիշատակուի նոյն իսկ Գրիգորի օծման թուականէն դարը—1443-ին, 1445-ին, 1446-ին և 1447-ին (Փիրղ., 132, 135,

151, 153, 154, 157), և երբեմն ալ Կիրակոս և Գրիգոր զոյգ
կը յիշատակուին իրարու հետ 1444-ին և 1445-ին (Փիրզ., 133,
148): Եթէ Կիրակոսի միայն յիշատակութիւնը կը ցուցնէ Վաս-
պուրականի կուսակցութեան Կիրակոսի անունին հաւատարիմ
մնալը, երկուքին միատեղ յիշատակուիլը կը ցուցնէ թէ սիրա-
լիւ և բարեկամական յարաբերութիւն կը տիրէր Կիրակոսի և
Գրիգորի մէջ, և եթէ երկրորդն էր որ տիրապէս կը վարէր
կաթողիկոսութիւնը, Կիրակոս ալ կաթողիկոսութեան արտա-
քին պատենները կը վայելէր կատարելապէս, և մօտ ութման-
մեայ հասակին մէջ վանական սիրեցեալ առանձնութեան մէջ
աղօթքով և սրբութեամբ կը կնքէր իւր նշխարեալ օրերը: Կիրա-
կոսի մահը հաւանական հաշուով տեղի ունեցաւ 1448-ին իւր
պաշտպանին ու բարեկամին՝ Թովմա Մեծօրիցիին մահուանէն
քիչ յետոյ, թողելով սուրբ և խաղաղարար անձի մը անունը:
Պատմութեան առջև իւր մեծ պատիւն է որ իւր անունը կապած
է հայրապետական աթոռին տեղափոխութեան նշանաւոր և կա-
րևոր գործին հետ: Թէպէտ և օրէն էր Կիրակոսի կաթողիկոսու-
թեան միջոցը դնելու ետքը տարի մինչև իւր մահը (1441-էն—1448),
սակայն ընկալեալ սովորութեամբ երկու տարուայ միջոց կը տրուի
(1441-էն—1443), մինչև իւր պաշտօնավարելէ դադարիլը:

22. Գրիգոր Ժ. կաթողիկոսին նախընթացին վրայ կատա-
րեալ տեղեկութիւններ կը պակսին: Զալարէգեան մականուն
կը կրէ և իշխանի մը զաւակ կամ սերունդ եղած լինել կը
տեսնուի: Ծննդեամբ Արարատցի կամ Սիւնեցի եղած ըլլալու է,
քանի որ անոնց կուսակցութեան պետն և ընտրելին եղաւ, և
Յովհաննէս Հրմմեցիի աշակերտներէն, քանի որ անոր և ա-
նոր աշակերտներուն պաշտպանութեամբ բարձրացաւ: Արա-
ղեցի կամ Մակուեցի կամ Սուրբթաղէոսցի՝ մականունը պար-
զապէս իւր եպիսկոպոսական վիճակէն առնուած է: Յանկարծ
կը տեսնուի նա իբր վաղարշապատու ժողովին նախապատիւ
անդամներէն մէկ և իբր կաթողիկոսացու, թէպէտ չը յաջողեց
այն ասուն նպատակին հասնել, բայց երկու տարի ետքը Վաս-
պուրականցոց դէմ կազմուած կուսակցութիւնը միաձայնու-
թեամբ կը բարձրացնէ դնաւ. և թէպէտ հնար չէ զինքն ան-
մասն կարծել Կիրակոսի դէմ եղած գործերէն, սակայն հարկ է
ճանչնալ թէ տգեղ քայլերու մէջ գործօն դեր չը ստանձնեց, և
անձամբ մէջտեղ չը նետուեցաւ, գործին աւարտելէն յետոյ ալ
իւր հակառակորդին և հրաժարեալ կաթողիկոսին հետ իսկական և
պատուաւոր ընթացք մը պահեց: Այլ առաւել քան զառաւել
կը բարձրանայ Գրիգորի արդիւնքը, երբ դիտեմք, թէ թէպէտ
Կիրակոս լաւ սկզբնաւորութիւն էր ըրած, բայց ժամանակին
օգոստոս, 1903.

կարճութեամբ մեծ շինութիւններ չէր կարողացած գլուխ հանել, իսկ Գրիգոր, որ բաւական երկար պաշտօնավարութիւն մը վայելեց, չունի զաշխատանս ի սուրբ աթոռոջս, քանզի նախապէս սա նորոգեաց զշինուած սրբոյ աթոռոյս ի ներքուստ և արտաքուստ, զմէքատու գիւղօրայս առնելով հաստատուն զիւանական և դատաւօրական գրովք տաճկականօք (Ջամբռ, 19)։

23. Հակառակ այդ լաւ պայմաններու և օգտակար արդիւնքներու Գրիգոր երջանիկ ժամանակ չ'ունեցաւ ոչ արտաքուստ և ոչ ներքուստ Արտաքուստ իւր օրով խափանուեցաւ այն միութիւնը և միութենէ յառաջ եկած զօրութիւնը, որ պիտի բարձրացնէր իջմիածնի աթոռը։ Նախ Զաքարիա կաթողիկոս Աղթամարայ ետ կեցաւ այն հպատակութենէն զոր յայտներ էր առ գահակալն իջմիածնի Կիրակոսի անձը և Վասպուրականացոյ ազդեցութիւնը դիւրացուցեր էին այդ միութիւնը, որ քանդուեցաւ երբ Կիրակոս աթոռէ հեռացաւ, և Վասպուրականցի վարդապետներ իջմիածնէ վտարուեցան։ Զենք կարող ճշտել թէ ինչ մաս ունեցան Մեծօփեցին և իրենները Զաքարիայի այդ որոշման մէջ, զի մեզի հասած գրչագիրներ որ Վասպուրականի վանքերուն մէջ պատրաստուած են, Կիրակոսի անունը կը յիշեն իբր կաթողիկոս։ Այլ մտադրութեան արժանի է որ 1446-ին Վան գրուած յայտաւուրք մը Կիրակոսի և Զաքարիայի կաթողիկոսութիւնը միանգամայն կը նշանակէ (Փիրղ., 154)։ Այս փոքրիկ նշանը առաւել ևս կը լուսաբանէ Զաքարիայի բուն ընթացքը, որ Գրիգորէ բաժնուելով՝ իջմիածնէ բաժնուել չէր խորհեր։ Այլ կ'ուզէր, մանաւանդ իջմիածինը՝ իւր ուղղութեան յարմարացնել, իւր կոչման համար պահել, և արդեամբ ալ 18 տարի յամառ ջանքերէ յետոյ յաջողեցաւ ալ քաղաքական զօրութեամբ իջմիածնի մէջ իբր կաթողիկոս բազմել (1461-ին), ինչպէս պիտի պատմենք։

24. Նոյն ձախող հետեանքը ճշմարտուեցաւ Կիլիկիոյ մէջ ալ։ Մուսարէզեանց մեռեր էր Վիրապեցիին ընտրութենէն քիչ յետոյ (1441-ին), Կիլիկեցիք արդէն հաւանած էին Վաղարշապատու ժողովին, Այլին կորսուելն ալ զօրաւոր և վճռողական փաստ մը նկատուած էր, և ընական կերպով խափանուած կը մնայր Սոյո աթոռը, և թերևս չէր ալ վերսկսեր, եթէ իջմիածնի ներքին շփոթութիւնք միտքերը չը խանգարէին։ Այլ երբ երկպառակութիւններ տիրեցին, Կիլիկեցիք իրենց դադարեալ աթոռը վերականգնել ջանացին, Աղթամարի օրինակէն քաջայերուեցան, և իրենց գլուխը անցաւ Կարապետ եպիսկոպոս Եւդոկիոյ։ Մեծօփեցին այս կէտին աւնարկելով կը գրէ,

Թէ Վատեալ երէց մի աշխարհի, որ ի նոցանէ էր ձեռնադրեալ, Կարապետ անուն, դարձեալ վերստին հակառակութեամբ կաթողիկոս եղինա (Կոստ., 85)։ Բայց ի բաց առեալ հակառակ աթոռ մը նորոգելուն պարագայն, Կարապետ իբր կարող և չինարար անձ մը նկատուած է իշատակարաններու մէջ։ Կաթողիկոսութեան առաջին պայմանը Աջն էր, և հետևաբար Կարապետ ալ Աջին գիւտէն սկսաւ իւր գործը (տես Հ. Ղ. Ալիշանի Սիսուանը, երես 228), և հինգ տարի դատարկ մնալէ յետոյ (1446-ին) Կարապետով նոր աթոռ մը սկսաւ Սսոյ մէջ, ոչ ևս ամենայն Հայոց հայրապետութեան օրինաւոր յաջորդութեամբ, այլ իբր ինքնօրէն ստեղծուած նոր աթոռ մը։ Կարապետ իւր իշխանութեան հաստատութիւնն ալ ընդունեցաւ Եգիպտոսի սուլթանէն (1447-ին) տարեկան 300 դահեկան տուրք տալու պայմանով, և Պօղոս Գառնեցիի ժամանակ շինուած ս. Աննայի կաթողիկոսարանը վերստին նորոգելով և ձօնացնելով անդ հաստատեց իւր աթոռը (1448-ին)։ Կարապետի ձեռքով երկըրորդ Աջ մը երեցաւ Սսոյ մէջ, որ և ցարդ կը պահուի, և ճշմարիտ Աջին խնդիրը զբաղեցուցած է հաւատացելոց բարեպաշտութիւնը։ Սակայն քանի որ երկու կողմերն ալ կ'ընդունեն Աջին անյայտանալը, և քանի որ Աջը առաջին անգամ էջմիածնի մէջ յայտնուելով ճանչցուած և ընդունուած է, և հինգ տարի ալ անհակառակ պատուուած է, երբ հակառակորդ աթոռոյ մը ի նպաստ նոր Աջ մը երևան կ'ելնէ, յայտնի է թէ վերջինը մշմարտութենէ զուրկ կը մնայ։

25. Աղթամարայ և Սսոյ աթոռներուն բաժանելէն զատ ներքին բաժանումներ ալ ունեցաւ Գրիգոր, զի քանի որ փառասիրական ձգտումներու զօրութեամբ և անուղիղ միջոցներու ազդեցութեամբ բարձրացած էր աթոռ, չէր կարող չը զգալ միևնոյն միջոցներու հակազդեցութիւնը։ Թերևս այդ ազդեցութիւնները մեղմացնելու և վասպուրականցիները շահելու համար պատւաւոր դիրք մը ստեղծեր էր Կիրակոսին, և ինքը զինքը աւելի կաթողիկոսակից քան թէ բուն կաթողիկոս ցուցնել կը ձևացնէր։ Այդ կաթողիկոսի հետ կաթողիկոսակից մը ունենալու դրութիւնը տարապարտ ընդարձակութիւն առաւ ապագային մէջ, և կաթողիկոսներու ձեռքը փառասէր հակառակորդներ շահելու միջոց եղաւ։ Կաթողիկոսակցութեան առաջին օրինակը տուաւ Գրիգոր Բ. Վկայասէր, որ առաջ Գէորդ Լոռեցիին և յետոյ Բարսեղ Անեցիին կաթողիկոսական օծում և իրեն համահաւասար իշխանութիւն տուաւ առանց իւր կաթողիկոսութիւնը թողելու, և զոր մարթ է մեղ անուանել լիազօր փոխանորդութիւն կամ լրակատար տեղակալութիւն։ Անկէ ետ-

քը ուրիշներ չ'ունիմք այդ կերպարանով ճոխացեալ, մինչև որ օրինակը յակամայից կը նորոգուի Վիրապեցիին և Զալալբէ-գեանին վրայ, և առաջինին մահուանէն յետոյ կը լինի սովորական դարման հակառակութիւններ յոեցնելու, և Զալալբէ-գեանի գիւտը այնչափ կ'ընդարձակի, որ մինչև երեք և չորս աւելի կաթողիկոսներ միանգամայն կը գահակալեն միեւնոյն աթոռի վրայ:

26. Կաթողիկոսներու սովորական ցուցակները անխտիր նշանակած են թէ կաթողիկոսներու և թէ կաթողիկոսակիցներու անունները. այլ այս չը կրնար ընդունելի լինել, վասնզի պինդ բռնելով եկեղեցական օրէնքը, որ մէկ աթոռի վրայ մէկէ աւելի աթոռակալ չը ճանչնար, և նկատելով որ կաթողիկոսակիցներ ինչ ալ լինի իրենց պատւանդունը և իրենց վարած իշխանութիւնը, իսկապէս փոխանորդներ և տեղակալներ էին, և բուն կաթողիկոսը հրաժարած և հեռացած չէր իւր պաշտօնէն, պէտք է որ գաւազանակիրերու մէջ իւր կաթողիկոս արձանագործուի միայն ու միայն ժամանակին բուն և գլխաւոր աթոռակալը և նա միայն ճանչցուի Ամենայն Հայոց բուն հայրապետը, Վիրապեցիին նկատմամբ դիտեցինք այն պարագան, որ փոփոխութիւնը ժողովով կատարուեցաւ և ինքն ալ բարորդին և յօժարակամ ձեռնթափ եղաւ հայրապետական պաշտօնէն, և հետեւեալը նոյն ատենէն (1443-էն) Գրիգոր Ժ. Զալալբէգեանը իբրեւ բուն հայրապետ ընդունեցանք: Սակայն անկէ ետքը տեղակալութեամբ կամ բռնութեամբ հայրապետական գահը դրաւորները չնք կրնար նոյն կերպով ընդունել, վասն զի Զալալբէգեան երբեք ձեռնթափ չ'եղաւ իւր իրաւունքէն, և հետեւեալը Զալալբէգեանի կաթողիկոսութիւնը պէտք է հաշուել 23 տարի մինչև իւր մահը (1466-ին), իսկ ուրիշներուն անունները պատմական դիպուածներուն կարգին յիշել. իսկ գաւազանագիրքի չ'անցնել:

27. Այն միջոցին քաղաքական դիպուածները յիշել օգտակար է եղելութեանց կապերը իմացնելու համար: Հայոց երկիրը բաժնուած էր Գարազոյունլու և Աղգոյունլու Քիւրդերուն մէջ: Առաջիններու կ'ըլլէր Զահանջան փառիշահ (1437-էն) իւր կենտրոնն ունենալով ի Դաւրթ (Թէվրիզ), և իրեն սահմաններն էին Ատրպատականի, Պարսկահայքի, Վասպուրականի, Արարատի, Սիւնիքի և Արցախի նահանգները իրենց չրջականերով, որոց իւրաքանչիւրին զրեթէ ինքնիշխան ամիրաներ կային իբր կուսակալներ, և ասոնցմէ մէկն էր Երեւանի ամիրան Նաղուբ բէգը, որ նշանաւոր գեր ունեցաւ աթոռին տեղափոխութեան մէջ: Աղգոյունլուներուն իշխանն էր Օթման սուլթան (1435-էն), ո-

րուն յաջորդած էր որպիսի Զահանգիր-սուլթան (1144-էն), և կենտորոնն էր Դեարբեքիր, և իշխանութեան սահմաններն էին Միջագետքի, Մոկքի, Աղձնիքի և Տուրուբերանի նահանգները, որ կը կառավարուէին նոյնպէս կուսակալ ամիրաներով: Երկու ցեղերուն անընդհատ հակառակութիւնները աղետաբեր էին երկրին որ իրենց պատերազմներուն առպարէզն էր: Զօրաւորագոյն էին Գարագոյնլուները, որք ի վերջոյ Թաթարներուն վրայ ալ զօրացան և Լէնկթէմուրի ցեղէն Բուսայիդի ալ յաղթելով՝ տիրացան բովանդակ Պարսկաստանի (1460-ին), և հարկատու ըրին նոյնիսկ Ազգոյնլուները (1461-ին): Իսկ արեւմտեան նահանգներուն և Կիլիկիայի մէջ տակաւին կը շարունակէր ըստ մասին Եգիպտացիներուն իշխանութիւնը (մինչև 1447), թէպէտև Օսմանեան ինքնակալութիւնը ձեռքհետէ զօրանալով կը զրաւէր Եգիպտացիներու ձեռքէն Փոքր Ասիան և Կիլիկիան ըստ մասին Սուլթան Մուրադ Բ.-ի առաջնորդութեամբ (1421—1451), որոյ յաջորդը սուլթան Մէհմէդ Բ. Ֆաթիհը (1451—1481) Յունաց կայսերութեան մնացորդներն ալ կը ջնջէր և Կոստանդնուպոլսոյ մայրաքաղաքին ալ տիրելով (1453 մայիս 29), այնտեղ կը հաստատէր իւր յաղթական ինքնակալութեան կենտրոնը: Այդ ժամանկներէն կը սկսի Հայոց բախտն ալ սերտ կերպով կապուել Օսմանեանց հետ, որք յատուկ պաշտպանութիւն մը սկսած էին շնորհել Հայոց, և շնորհիւ այդ պաշտպանութեան Հայերը քաջակերուեցան իրենց երկիրներէն իջնելով գաղթել Օսմանեանց սահմանները, որով դատարեցան դէպ հիւսիս և դէպ հարաւ դիմող գաղթականութիւնները, որք երկրին առաջին արկածներուն առեւն յրուած էին մէկ կողմէն Ուրիմ և Լեհաստան և Մաճառաստան և միւս կողմէն Ասորիք և Եգիպտոս:

28. Էջմիածնի գործերուն դառնալով կը գտնեմք Գրիգոր կաթողիկոսը շինարար ձեռնարկներու զբաղուած Մայր Աթոռին նիւթական բարեգաղութեան համար, թէպէտ բարոյական բարձրութենէն շատ բան կորած էր Աղթամարի և Կիլիկիոյ աթոռներուն նորէն ինքնուրոյն կերպարան առնելովը: Իւր կաթողիկոսութեան մինչև հինգերորդ տարին կենդանի էր Կիրակոս (1448-ին), և երկու կաթողիկոսներու միանգամայն գտնուելը կարծես թէ սովորական ձև մը առած էր: Հազիւ թէ Կիրակոս կը մեռնի, և ահա Գրիգորի մօտ կաթողիկոսակից մը կը գտնեմք Արիստակէս անունով, որուն ոչ ով և ոչ ուստից լինելը գիտենք և ձրի ենթադրութիւններու վրայ ալ երկարել չենք ուզեր: Հաւանականագոյն է կարծել թէ Զալալքէզեան զգաց հակառակորդ կուսակցութեան մը կազմուելը և ուզեց զայն տը-

կարացնել կաթողիկոսակցութեան պատիւ տալով նոյն խմբակի գլխաւորին՝ Արիստակէսի անունը իբր կաթողիկոս կը գտնեմք յիշուած առաջին անգամ Կիրակոսի մահուան տարին Վանայ գրչադրի մը մէջ (Փիրդ., 158), բայց այսչափէն չնք համարձակիր հետեցնել թէ Արիստակէս Վասպուրականցոց խումբէն էր և կերպով մը Կիրակոսի դերը վարելու կը կոչուէր Զալալբէգեանի մօտ Արիստակէսի տրուած պաշտօնական անունը ըսթոռակալ տիտղոսը եղած է, որ յետոյ իբրև մականուն ալ սեփականուած է անոր, զի առաջինն եղաւ որ այդ անունը կրեց, կոչուած է երբեմն և ընպիսկոպոս էջմիածնի, իբր զի կաթողիկոսակցին պաշտօնն եղած է յատկապէս Աթոռին տեղական և նիւթական գործերը կարգադրել իբր գլուխ ներքին և տնտեսական մատակարարութեան, Ունեցած է կաթողիկոսական օծում, և իշխանութիւն կոնդակ արձակելու, եպիսկոպոս ձեռնադրելու և միւսոն օրհնելու իբր իսկապէս կաթողիկոս, Գրիգորի և Արիստակէսի յարաբերութիւնները մինչև վերջ հաշտ և համեարաչի չեն եղած, զի Արիստակէս ուզած է Գրիգորի վրայ ճախանալ և կերպով մը Գրիգորը մուծանել այն անուանական դիրքին մէջ, զոր կանուխ Գրիգոր կազմած էր Կիրակոսի համար:

29. Բայց Արիստակէսի պաշտօնի կոչուելով չը վերջացան Զալալբէգեանի բոլոր վտանգները: Զաքարիա կաթողիկոս Աղթամարայ չէր մոռցած առաջին ընտրութեան մէջ իւր նպատակին ձախողելը, չէր մոռցած ևս Կիրակոսի փոփոխութեամբ իրեն դէմ ուղղուած հարուածը, և միայն լուծ էր յորչափ կենդանի էր Կիրակոս, այլ երբ նա մեռաւ (1448-ին), ինքն սկսաւ գործածել էջմիածնի կաթողիկոսութեան տիտղոսը, առչինչ սեպելով Զալալբէգեանի կաթողիկոսութիւնը և ինքզինքը Կիրակոսի յաջորդ հռչակելով: Բայց գործ էր ոչ թէ անունն առնուլ այլ աթոռը գրաւել, որ զիւրին չէր, քանի որ էջմիածնի մէջ բոլորովին ջնջուած էր Վասպուրականցիներու կամ Աղթամարականներու ազդեցութիւնը: Սովորական պատմութեան համեմատ, Սարգիս վարդապետ մը, զոր հարկ է Զաքարիայի կուսակից ենթադրել, կը յաջողի Ս. Աջը գողանալ էջմիածնէ և տանել Դաւրէժ, մինչ միւս կողմէ Զաքարիա առատ պարգևներով կ'աշխատի շահել Զահանշահի սիրտը, և իւր բովանդակ ճարտարութիւնն ու հարստութիւնը թափելով, և իհարկէ՝ Գրիգորի և նորա ընկերակից Արիստակէսի դէմ ալ ազդու ամբաստանութիւններ կուտելով, կը յաջողի վերջապէս իւր անունն կաթողիկոսութեան հրովարտակ հանել տալ, և նոյնիսկ Զահանշահի ձեռքէն ընդունելով Ս. Աջը, Զահանշահին մարմնաւոր և Ս.

Այլին հոգևոր զօրութիւններով կու գայ էջմիածին (1461-ին), ժողովուրդէն ալ մաս մը կը շահի ներքին և արտաքին միջոցներով, և Գրիգորն ու Արիստակէսը էջմիածնէ վտարելով, ինքը կը գրաւէ էջմիածնի կաթողիկոսական աթոռը և Աղթամարայ կաթողիկոսութիւնն ալ արդէն իւր վրայ ունենալով կը հռչակուի Վերջնակալ պատրիարք ընդհանուր ամենայնի քրիստոնէականի ազգիս որք են ընդ ամենայն ոլորտս տիեզերաց» (Փիրդ., 201): Այս է սովորական պատմութիւնը իր էական կէտերուն մէջ (Չամչ., Գ., 508):

30. Այլ Սարգիսի անունը և աջագողութեան պարագայն կը պակսեն Դաւրիթեցիին հաւաքած յիշատակարաններուն մէջ, և ինքն ալ այնպիսի ակնարկ մը չ'ըներ երբէք: Գիտէ Մուսաբէգեանցի օրով Այլին Սիսէ գողցուիլը, այլ չը գիտեր Զաւլաբէգեանցի օրով էջմիածնէ գողցուիլը, թէպէտ երկու պատմութիւններուն մէջ կայ նպատակի համաձայնութիւն մը, որ է նախ քաջութեամբ Այլին տէր լինել, յետոյ անոր վրայ կաթողիկոսութիւն հիմնել: Այս Դաւրիթեցիին լուծիւնն է անշուշտ, որ Երևանցի Սիմէոն կաթողիկոսին հիմ եղած է բոլորովին տարբեր պատմութիւն մը կազմելու Ս. Այլին վրայ: Սա կը պատմէ Այլին գերութիւնը Հռոմկայի առնուելուն առթիւ (1292-ին, իսկ ըստ Զամբուի 1195-ին), և կը յարէ թէ ոչ ոք կը պատմէ Այլին գերեզարծը, կրկնելով անշուշտ Օրբէլեանի խօսքերը (Օրբէլ, Բ., 192), և անտեսելով Սմբատի պատմութիւնը (Սմբատ., 126): Նոյն թականէն հայրապետական աթոռը առանց Ս. Լուսաւորչի Այլին կը թողու, և բոլոր կաթողիկոսները Անաւարդեցիէն սկսելով զուրկ այդ հայրապետական նշանէն, հետևաբար պէտք էր ընդունեն ևս Մուսաբէգեանցի օրով եղած գողութիւնը կամ փոխադրութիւնը, մինչ լանկարծ կը ցուցնէ ընդունել զայն և կը գրէ թէ «Ըստ ամենից ճշգրտապատում պատմադրաց յայտնեցաւ սուրբ Աջն Լուսաւորչին ի յէջմիածին... և եղին կաթողիկոս զՏէր Կիրակոս» (Զամբու, 8): Այլ եթէ ոք այդ ենթադրութիւնը չ'ընդունի, Սիմէոն գրած է ևս թէ Ս. Այլը մնաց Եգիպտոս, որով Զահանշահ, որ ժամանակ մը Եգիպտոս բանտարկուած և Լէնկթէմուրի մոռնելէն ետքը Եգիպտոսէ Դաւրէժ եկած էր, կրնար Ս. Այլը Եգիպտոսէ բերած լինել և ինքնաբերաբար ընծայել զայն Զաքարիա կաթողիկոսին հռչակաւոր խաչվառով և ուրարով մէկտեղ, երբ տուաւ անոր կաթողիկոսութեան հրովարտակը, (Զամբու, 8, 9): Այդ պարագայն եթէ ստոյգ լինէր, բոլորովին կը խանգարէր Այլին պատմութիւնը, զոր ինչպէս տեսանք, ինքն Սիմէոն կաթողիկոսն ալ

բոլորովին չը մերժեր, և հետևաբար մենք ալ պատճառ չ'ունիմք սովորական պատմութենէն հեռանալու:

31. Թէպէտ դժուարին է մթին պարագաներէն բոլորովին ճշգրիտ պատմութիւն մը քաղել, սակայն մինչև հիմայ յառաջ բերուած պատմական պարագաներ բաւական կը թւին հաստատել աղգային ընդհանրութեան վստահութիւնը էջմիածին գտնուող Ս. Աջին վաւերականութեան վրայ, թէ նոյն ինքն է, որ Կիրակոսի ժամանակ փոխադրուեցաւ Սիսէն թէպէտ գաղտագողի ձեերով, և թէ նոյն այն է, որ Նդիպտացիներէ գերի տարուեցաւ և Հեթումէ փրկանաւորուեցաւ, և որ առաջին դարերէ ի վեր հայրապետական աթոռին նուիրական սրբութիւնն էր: Իսկ այն Աջը որ էջմիածնի մէջ երևան ելնելէն տարիներ ետքը Կարապետ Եւդոկիացիին ձեռքով նորէն երկեցաւ Սիսի մէջ, կարող է լինել որեւէ վաւերական մասունք Ս. Լուսաւորչին բազկաձև արծաթեայ պահարանի մը մէջ դրուած, որովհետեւ էջմիածնի մէջ պահուած Աջն ալ ամբողջ ձեռքի և բաղուկի մը ոսկրները չը պարունակէր, այլ է մասնաւոր նշխարք մը Ս. Լուսաւորչի աջ ձեռքէն բազկաձև արծաթեայ պահարանի մէջ դրուած: Նոյնպէս են բոլոր ուրիշ սուրբերու ալ աջերը որք կը պահուին էջմիածին և այլուր: Սիսի մէջ գտնուած Աջը ծագում տուաւ Աջապահանց գերդաստանին, որք ի սկզբանէ անտի ժառանգական պահապանները կը սեպուին Լուսաւորչի Աջին և յետ ժամանակաց (1734-ին) կաթողիկոսութիւն ալ ժառանգական ըրին իրենց ցեղին: Աջապահանց նահապետը, իրենց տոհմային աւանդութեանց համեմատ, եղաւ Յովնանէս եպիսկոպոս մը, Հեթում Բ. Թագաւորին եղբայր կարծուած, և Աջին Նդիպտոսէ գերեզարձին ժամանակակից, այլ այս ենթադրութիւնը չը ճշմարտուիր (Սիսուան, 219), և Աջապահանց նահապետ Յովնանէս առառաւելն կրնայ բարձրանալ առաջին Աջապահան կաթողիկոսէն եօթը սերունդ վեր, որոց իւրաքանչիւրը 25 տարի ալ հաշուելով, նա տակաւին ներկայ պատմութեան թւականէն դար մի ևս ուշ կը մնայ, որով և ոչ իսկ Եւդոկիացի Կարապետին հնար է վերադրել իւր գտած Աջին անվտանգ պահպանութիւնը տեղական և ժառանգական պաշտօնեաներու յանձնելու գաղափարը: Մենք դառնանք Աղթամարցի Զաքարիայի բռնակալ կաթողիկոսութեան:

32. Զաքարիա տարի մի մնաց էջմիածնի աթոռին տիրապետութեան մէջ, և այդ պատճառով սովորաբար գաւազանագիրքերու մէջ տեղի գտած է իւր անունն ալ իբր օրինաւոր կաթողիկոս: Սակայն կարճ միջոց մը իրական տիրապետութիւնը չը կրնար օրինաւոր դարձնել Զաքարիայի բռնակալ տի-

բապետութիւնը: Մեզի հասած յիշատակներու մէջ ոչ երբեք և ոչ ուրեք կը գտնուի ազգային ժողովի մը ընտրութիւնը կամ հաստատութիւնը, և ոչ Գրիգորի օրինաւոր կաթողիկոսի պաշտօնանկութիւնը կամ հրաժարումը: Զաքարիա լոկ անուղիղ միջոցներով և արտաքին իշխանութեան զօրութեամբ վտարեց Գրիգորը, և իղուր է իւր բարեկամներուն պնդելը թէ կաթողիկոսութիւն ընդունեցաւ «ոչ զարալով» այլ բաշխելով և չընտրելով Զհանշայ Ղանին» (Փիրզ., 208), զի եկեղեցական օրէնքին ընդունած ձևերէն օտար է այդ ձևը: Հետեաբար պէտք է Զաքարիայի անունը վերցնել էջմիածնի կաթողիկոսներուն օրինական յուցակէն, և ճանչնալ միայն իրօք և ոչ օրինօք կաթողիկոսութիւն վարող մը: Զաքարիայի կաթողիկոսութեան տարիէն ներքին մեծ գործ մը կամ եկեղեցական նըշանաւոր կարգադրութիւն մը չ'ունինք: Ամենամեծ յաջողութիւնն եղաւ Զահանշահի և Զահանգիրի մէջ հաշտութիւն գոյացնելը, համոզելով այդ երկուորդը որ նուէրների անունով հարկ մը տայ առաջինին և հաշտութիւն գնէ և պատերազմի աղետալի հետեանքէն ազատ մնայ (Դաւ., 326): Այդ գործին ազգօգուտ կողմն ալ այն էր, որ երկիրն ու ժողովուրդը ազատ մնացին երկու ահարկու ցեղերու մէջ տեղի ունենալիք պատերազմին աղետալի հետեանքներէն:

33. Զաքարիա պարտաւորուած լինելով երկու քիւրդ իշխաններու հաշտութեան գործին համար էջմիածնէ հեռանալ, իրեն կաթողիկոսակից կամ լիազօր տեղակալ կարգեց նոյն Սարգիսը, որ Այը էջմիածնէ գողնալով իրեն աջակցած էր և տուաւ նմին կաթողիկոսական օծումն ալ ըստ նորոգ սովորութեան: Երեք ամիս մնաց Զաքարիա ի Բաղէշ, և առաւել զօրացած և երկու թագաւորներէ ալ պատուուած էջմիածին դարձաւ, և ամենայն ինչ տեական յաջողութիւն կը խոստանար իրեն: Այլ Զահանշահ իւր բարեկամը նոյն օրերը պարտաւորուեցաւ վերստին Դաւէթէ հեռանալ, Պարսկաստանի ներքին կողմերը Թաթարներու դէմ պատերազմելու և այն կողմերու խըլլըրտումները զսպելու համար, Արարատի կողմերուն վարչութիւնը թողլով իւր Հասան Այի որդւոյն: Սա կ'երևի թէ նոյն սերտ յարաբերութիւնները չ'ունէր Զաքարիայի հետ, ուստի և Գրիգոր Զալալբէգեանց և իւր աթոռակալ Արիստակէս յաջողեցան մուտք և ընդունելութիւն գտնել նորա մօտ, ամբաստանութիւններ յարուցանել Զաքարիայի անքաւ հարստութեանց ակնկալութեամբ: Զաքարիա վտանգը զգաց և չը կրցաւ ներհակ ազդեցութեամբ պատրաստուած հակառակութիւնը չիջուցանել, ուստի պարտաւորուեցաւ գաղտնի փախստեամբ ելնել

Հասան Ալիի սահմաններէն, իրեն հետ իբրեւ գրաւական տանելով Լուսաւորչայ Աջը, հայրապետութեան կարծեցեալ վաւերականութիւնը՝ Ս. Այլին հետ տարաւ նաւ Ս. Հոփփիմէի խաչվառը, որ է հին խաչի դրօշ մը նոյն կուսին և ուրիշ պատկերներով, որն ցարդ կը տեսնուի Էջմիածնի թանգարանին մէջ։ Տարաւ ևս կաթողիկոսական ուրար մը, որ թէ հարստութեան և ճարտարութեան, և թէ հնութեան և յիշատակի առաւելութեամբ նշանաւոր սպաս մը եղած էր աթոռին համար։ Ջաքարիա ծպտեալ և անճանաչ կերպով ելաւ Էջմիածնէ և դէպ հարաւ երթալով հանդիպեցաւ Բագաւան (Ալաշկերտի Իւչքիլիսէ) և Կոզովիտ (Բայազէդ) և հասաւ Բերկրու կամ Տէրյուսկանորդոյ վերին վանքը, որ Արդելան կը կոչուի, և հոն, երբ այլևս ազատ էր Հասան Ալիի երկիւղէն, յայտնեց ինքզինքը և հետը բերած գողօնը։

34. Բերկրիէ Աղթամար յաղթական և փառաւոր ուղևորութիւն մը ունեցաւ Ջաքարիա, զի Ս. Այլին անունով բոլոր ժողովուրդներ կը խոնէին ուստի նա պիտի անցնէր Վան քաղքին մէջ ալ կուսակալն Մահմուդ բէդ քեդ ընդունելութիւն մը ըրաւ թէ Այլին, թէ Այը բերողին։ Այդպէս Էջմիածնի փախստականը իւր գալուն բուն շարժառիթը ծածկելով մեծադորդ հանդէսով մտաւ Աղթամար, և Ս. Նշանի կաթողիկէին մէջ զետեղեց Լուսաւորչի Այը և միւս սպասները ի ԺԶ նաւասարդի ԶԺԱ թւին, որ կ'ըսուի լինել այն տարի Ս. Յակոբայ պահլին ուրբաթ օրը (1462, դեկտեմբեր 17)։ Ջաքարիա թէպէտ վտարեալ Էջմիածնէ չը դադարեցաւ անուանել զանձն կաթողիկոս Էջմիածնի և Աղթամարայ, բան մը զոր կանուխ ալ ընել սկսած էր տակաւին Էջմիածին չը տեսած և Ջահանշանի հրամանագիրը չը ստացած։ Այլ անհաւանական կը կարծեմք յիշատակագրի մը ըսածը թէ Ջաքարիա կրցաւ նորէն Էջմիածին դառնալ (Փիրդ, 208), զի այլուստ գիտեմք թէ Աղթամար գալէն յետոյ երկու տարի մնաց շարունակ այնտեղ և դեղակուր սպանուեցաւ անդէն (1464-ին), չենք գիտեր որ հակառակորդներուն ձեռքով իրեն յաջորդեց Աղթամարի մէջ Ստեփանոս, որ նման Ջաքարիայի զանձն Էջմիածնի ալ կաթողիկոս կը կարծէր, և Էջմիածին գրաւելու հետամուտ էր, իհարկէ Լուսաւորչի Այլին տէր լինելուն իրաւունքով։

35. Երբ Ջաքարիա Աղթամարցին հեռացաւ, Գրիգոր Զալալէգեանց անհակառակ տիրացաւ իւր աթոռին, ուստից միայն բռնութեամբ հեռացած էր, և հեռանալու ատենը ունեցած էր հարկաւ իրեն հաւատարիմ մնացող ժողովուրդներ, որոնք զինքը միշտ կաթողիկոս կը ճանչնային։ Գրիգորի հետ դարձաւ

Արիստակէս Աթոռակալն ալ, իսկ Զաքարիայի աթոռակալ Սարգիսը ոչ միայն չը հետևեցաւ իւր գլխաւորին փախուստին, այլև շահուեցաւ Գրիգորի կողմը, գուցէ և ինքն եղաւ որ կանուխ շահուած լինելով՝ դիւրացուց Զաքարիայի անկումը, իւր այս ընթացքին վարձքը եղաւ հարկաւ աստիճանն ու պատիւը և Գրիգորի հետ ալ պահեց նոյն դիրքը, իբր միւս այլ աթոռակալ և կաթողիկոսակից և Արիստակէսի ընկերակից, այդ կերպով չորս անձեր միանգամայն, Գրիգոր և Արիստակէս և Սարգիս և Զաքարիա, միննոյն ժամանակ էջմիածնի կաթողիկոսի տիտղոսը կը կրէին և այդ անունով կոնդակներ կ'ուտային թէ առանձինն և թէ ի միասին, եպիսկոպոս կը ձեռնադրէին և միւսուն կ'օրհնէին և իբր կաթողիկոս կ'անուանուէին յիշատակարաններու մէջ։ Գրիգոր շատ ևս չ'ապրեցաւ այդ ամեն յուզմանց և նեղութեանց վրայ. իւր մահուան թւականը ամենայն ճշտութեամբ գրուած չենք գտներ, և զարմանք ալ չէ, զի կաթողիկոսներու շատութեան մէջ միոյն մեռնելը աչքի զարնող պարագայ չէր լիներ, քանի որ բնական կարգով աթոռի տէր կայր, և գլխաւոր կը դառնար նա որ նախորդին ատեն անկէ ետքը իբր նախապատիւ ընդունուած էր։ Եւ այս մանաւանդ երբ առաջինը վասն ծերութեան հասակին բնական կերպով աւգործէ քաշուածի պէս կ'ապրէր, իբր ստոյգ կրնանք ընդունել թէ Գրիգոր աթոռը վերստին գրաւելէն յետոյ երեք տարի ևս ապրեցաւ և խաղաղութեամբ վախճանեցաւ չորրորդին սկիզբները (1466-ին)։ Առ այս կը յորդորեն զմեզ յիշատակագրի մը խօսքերը ԶԺԴ—1465 թւին գրուած, թէ Արիստակէս «յայամ ամի նստաւ յաթոռ հայրապետութեան» (Փիրդ., 221), իմն յառաջագոյն և ըուն կաթողիկոսութեան աթոռը մահուամբ կամ հրաժարմամբ Գրիգորի, մինչ միւս այլ յիշատակարան գրուած ԶԺԵ—1466 թւին, տակաւին կը յիշէ Գրիգորը իբր «ընդհանուր հայոց կաթողիկոս» (Փիրդ., 266)։ Գրիգոր խռովութեամբ ու դաւակցութեամբ աթոռ բարձրացաւ, սակայն ըրածին փոխարէնն ալ գտաւ՝ նմանօրինակ արկածներ կրելով ուրիշներէն։ Աթոռին բարոյական ոյժը կոտրեց առիթ տալով Աղթամարայ և Կիլիկիոյ զօրանալուն, այլ նիւթական ոյժերով զօրացուց աթոռը ծախսելով այս նպատակին նաև իւր սեփական իշխանավայել հարստութիւնները։

36. Այս միջոցին պատմութեան մէջ հնար չէ զանց ընել կոստանդնուպոլսոյ ազգային պատրիարքութեան սկզբնաւորութիւնը, որ տեղի ունեցաւ ճիշդ Զաքարիայի էջմիածինը դրաւելուն տարին (1461-ին), երբ սուլթան Մէհմէդ Ֆաթիկ կոստանդնուպոլսոյ տիրեց և Յունաց կայսրութիւնը ջնջեց, և

նոյնիսկ Յունաց հին կենտրոնին մէջ իւր իշխանութիւնը հաստատեց, ծանր պարագայի մը դիմաց դտնուեցաւ, որ էր մի կողմէն այդ քրիստոնեայ մեծ տարրին օրինական կացութիւն մը տալ, և միւս կողմէն անոնց անհատական և ընտանեկան կացութիւնը մահմէդական կրօնի պահանջումներուն չ'ենթարկել: Այդ դժուարութիւնը զգայած էին նաև առաջին մահմէդական իշխանութիւնները, քանի որ իրենց համար բոլոր անհատական և ընտանեկան կացութիւնը սերտ կերպով կապուած էր կրօնական պահանջներու հետ և կը կառավարուէր Շէրիի կրօնական օրէնսդրութեամբ: Այն ատեններ հըպատակ ազգերու զինուորական և եկեղեցական գործերը մահմէդական կուսակալներու յանձնելով, քրիստոնեայ ժողովուրդներու ներքին վարչութիւնը կը յանձնէին քրիստոնեայ պետի մը: Արաբացւոց տիրապետութեան ժամանակ ոստիկաններու և պատրիարքներու զոյգ իշխանապետութիւնը հետեանք էր այդ սկզբունքին: Սուլթան Մէհմէդ ապահով չը տեսաւ յատուկ ազգային պետ մը տալ նուաճեալ Յոյներուն, և լաւագոյն սեպեց որ այն ամեն արտաքին կացութեան գործերը, որք կրօնականի հետ կապակցութիւն ունենալնուն՝ չէին կրնար քրիստոնէից վրայ իսլամական օրէնքով կարգադրուել պէտք է, յանձնուին ուղղակի Յոյներուն կրօնական պետին, որ էր Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքը: Վերջին պատերազմին միջոցին մեռած էր Աթման Բ. պատրիարքը, ուստի Կոստանդնուպոլսոյ առնուելէն անմիջապէս ետքը նոր պատրիարք մը ընտրել տուաւ, որ եղաւ Գէորգ Սկովարիտս գիանական և քաղաքագէտ եկեղեցականը, որ Փլորենտիոյ ժողովին ալ գացած էր, և անունը փոխելով կոչուեցաւ Գեննադիոս Բ.: Սուլթան Մէհմէդ հաստատեց նորա իշխանութիւնը և անոր յանձնեց բոլոր իւր ազգայիններու և կրօնակիցներու անհատական, ընտանեկան, ժառանգական, դպրոցական, եկեղեցական, բարեգործական, միով բանիւ ազգային (միլիէ) կոչուած գործերը կարգադրել հոգևորապէս և քաղաքականապէս համաձայն իւր եկեղեցական կանոնաց և ազգային սովորութեանց, և խոստացաւ իսկ իւր պաշտպանութիւնը միջամտութիւն ընող պաշտօնեաներու դէմ: Այս եղաւ Կոստանդնուպոլսոյ ազգապետական պատրիարքութեան ծագումն ու կազմութիւնը:

37. Երբ սուլթան Մէհմէդ Կոստանդնուպոլիս առաւ, Հայերը քիչ էին քաղաքին մէջ, և այն ալ Գենուացւոց սեփական մասին մէջ, որ է այժմեան Ղալաթան, ուր յատուկ եկեղեցի ալ չ'ինած էին Ս. Լուսաւորչի անուամբ (1392-ին): Յաղթական սուլթանը առաջուրն է լաւ գաղափար կազմած էր

հայ տարրին վրայ, և մեծ վստահութիւն կը տածէր անոնց դործունէութեան և հաւատարմութեան վրայ, իրեն նախորդներն ալ մեծ պաշտպանութիւն բրած էին Հայերուն, և իրենց երկիրներուն մէջ անոնց շատնալուն նպաստած էին: Հայերն ալ փոխադարձաբար մեծ յարում ունէին Օսմանեանց, և անոնց տիրապետութեան ետեւէն իրենց գաղթականութիւնները կ'ընդարձակէին: Երբ Օսմանեանք Կոստանդնուպոլսոյ տիրացան, խորհեցան իրենց ապահովութեան համար հայ տարրը շատցնել նոր մայրաքաղաքին մէջ և Փոքր-Ասիոյ գաղթականութիւններէն բազմաթիւ խումբեր բերին և բնակեցուցին Կոստանդնուպոլսոյ պարիսպներուն ներքին կողմերը և քաղաքին դուռներուն մօտ, ինչպէս որ ցարդ ևս հայաշատ հին թաղերը պարիսպներուն շուրջն են և դուռներու անունները կը կրեն (Գում-գափու, Ենէի-գափու, Սամաթիա-գափու, Նապը-գափու, Թոփ-գափու, Եդիրնէ-գափու, Գալաթ-գափու և այլն): Քանի մը տարիներու մէջ Հայերը շատցան մայրաքաղաքին մէջ և գաւառներու հետ յարաբերութիւններ հաստատեցին, և Յոյներէ տարբեր, բայց ոչ նուազ կարևոր և նկատողութեան արժանի տարր մը եղան, և անոր ալ Յոյներուն նման ազգային կացութիւն մը տալու հարկը անհրաժեշտ եղաւ, բայց: Հայերը Կոստանդնուպոլսոյ մէջ կրօնական պետ մը չ'ունէին: Սուլթան Մէհմէդ դժուարութիւնը լուծեց, և Կոստանդնուպոլսոյ հրաւիրեց Պրուսսացի Հայոց առաջնորդ Յովակիմ եպիսկոպոսը, որ Փոքր-Ասիոյ նոր գաղթականութեանց ընդհանուր առաջնորդ և հոգևոր պետն էր և Կոստանդնուպոլսոյ ալ իրեն վիճակ եղած կը լինէր. սուլթանը կանուխէն ալ նախկին մայրաքաղաքին մէջ Յովակիմի հետ լաւ յարաբերութիւն հաստատած էր իւր պատերազմական ձեռնարկը սկսելէն առաջ: Յովակիմը Կոստանդնուպոլսոյ Հայոց հոգևոր պետ ճանչցուելով, Յունաց պատրիարքին համահաւասար անուն և պատիւ և իրաւունք և իշխանութիւն ստացաւ, միայն կարգով Յունաց պատրիարքէն երկրորդ լինելով: Այսպէս քրիստոնեայ երկրորդ պատրիարքութիւն մը հաստատուեցաւ Օսմանեան կայսրութեան մէջ, առջինէն ութը տարի յետոյ (1461-ին), և իրեն կենտրոնը տրուեցաւ Սամաթիա Մարմարայի և ցամաքի արտաքին պարիսպներուն անկիւնը, ուր Ս. Գէորգ եկեղեցին, Սուլու Մանասթըրը կոչուած, եղաւ Հայոց պատրիարքարան կամ պատրիարքական վանք, վասն զի այն ատեն, ինչպէս և այժմ բոլոր մեծ աթոռներ վանական կազմակերպութիւն ունէին: Այս տեղեկութեանց համեմատ Հայոց պատրիարքութեան ալ ծագումը, կազմակերպութիւնը և իրաւասութիւնը տէրութեանը աչքին Յունաց պատրիարքութեան յարեմանն էր:

Միայն թէ մինչ Յունաց պատրիարքը իւր եկեղեցւոյն կաթողիկոսն ալ էր, Հայոց պատրիարքը պարտաւոր էր հոգևորապէս էջմիածնի կաթողիկոսին գերիշխանութիւնը ճանչնալ, միայն թէ Օսմանեան պետութեան մէջ իրաւունք կը ստանայր նոյնիսկ առաջնորդաց վրայ իրաւասութիւն գործածել և կաթողիկոսական իշխանութեան ներկայացուցիչ համարուել:

38. Երբ Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքութիւնը հաստատուեցաւ, էջմիածնի աթոռը ոչ տեղեկութիւն և ոչ մասնակցութիւն կրցաւ ունենալ անոր կազմութեան, և ոչ իսկ հնար է ենթադրել, որ կարենար ունենալ, զի Աղթամարցի Զաքարիայի բռնի տիրապետութեան տարին էր, յորում ոչ վտարեալ և ոչ գրաւող կաթողիկոսը այդպիսի գործերով զբաղելու ժամանակ ունէին, եթէ լուրն իսկ հասնէր իրենց: Միայն թէ Յովակիմ եպիսկոպոս արդէն էջմիածնէ ստացած էր իւր աստիճանը և իշխանութիւնը, և Պրուսսայէ Կոստանդնուպոլսոյ անցնելով լոկ պատահական ընդարձակութիւն մը ստացած կը լինէր իւր պաշտօնը: Ինչչափ ալ Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքութեան սկզբնաւորութիւնը պատահական և արտաքին պարագաներու վերագրուի, սակայն ինչպէս ուրիշ առիթներու մէջ, կատարեալ գործողութիւնը ազգին մէջ դիւր ու դեր սկսաւ վայելել, և ստացեալ իրաւունքը ճանչցուեցաւ և հաստատուեցաւ և հետզհետէ աւելի կարգադրեալ և զօրացեալ հանգամանք ստացաւ, մանաւանդ իրեն կից եղող քաղաքական կամ ազգային իրաւանց ազդեցութեամբ: Թէպէտ և սկիզբները գրեթէ աննշանակ անցած է ազգին մէջ Կոստանդնուպոլսոյ աթոռին կազմակերպութիւնը, սակայն հետորդհետէ այնչափ զօրացաւ, որ նոյնիսկ ազգային կենտրոնը անզգուշաբար տեղափոխուեցաւ, և ազգին և եկեղեցւոյն շահերը և զլիսաւոր դիպուածներու հանգոյցները էջմիածնէ եկեղեցւոյ կենտրոնը միշտ էջմիածին ճանչուեցաւ և էջմիածնի հայրապետները Ամենայն Հայոց գլուխ, սակայն գործողութեանց մէջ ուշադրութեան առնուելու կէտը Կոստանդնուպոլսոյ սկսաւ լինել:

ՊԱՏՄԱՍԷՐ